

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԵՆՆԵՐԻՆԻ ԶՈՐՐՈՐԻ ՏԱՐԻ. — ՅՈՒՆՈՒՄԱՐ

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ

Պարբերական գրուած (ինչպէս են օրագիրք) գրողաց և կարդացողաց գրեթէ սովորութիւն է տարիներու յաջորդութեանատեն խորհրդածութիւնմ՝ընել կենաց կամ բարոյական փոփոխութեանց վրայ. մենք այս անգամ աւելի բնական փոփոխութեանց վրայ կ'ուզենք խորհրդածել, քան քաղաքականին, և աւելի քաղաքականին՝ քան բարոյականին: — Որչափ ալ այս օր՝ ի 1866 թուիս անցեալ 1865 թուի առջին օրուան նման կարծուինք, քիչ շատ փոփոխութիւն կ'երևի մեր արտաքին կեդպարանաց վրայ ալ, թող ներքինը և մտաւորը: Եթէ լուսանկարութեամբ՝ մեր կենաց սկիզբէն ինչուան հիմայ ա մեն տարեգլուխ դէմքերնիս հանած ըլլայինք, անշուշտ բաւական հետաքննելի տեսարան մը պիտի ըլլայինք մենք

1 Ֆոթոկրաֆի:

մեզի. որոշ որոշ պիտի տեսնէինք մեր կենաց սանդղոյն աստիճանները, որոնք թէ և ամենևին զուգահաւասար են ըստ տևողութեան, բայց ըստ բնութեան մերոյ և ըստ բարոյականի շատ և շատ տարբերին: Ի՞նչ զարմանք պիտի բերէր՝ եթէ մարդու մը տղայական, երիտասարդական, այրական և ծերութեան կերպարանաց տարբերութիւնները կարելի ըլլար մէկ վայրկեանի մէջ տեսնել. կամ անոնց անդադար փոփոխուիլը նկատել. — հապա որչափ ևս աւելի զարմանք պիտի բերէ բոլոր տիեզերաց անդադար փոխակերպութիւնն: Ասոնք նկատելու համար յիշուի պէտք էր որ մարդա կամ շատ աւելի զօրաւոր միտք և զգայարանք ունենար ի բնէ, և կամ գոնէ աւելի հանդարտ ուշադիր ըլլար. եթէ առջինը մեր կարողութեանէն վեր է, երկրորդովս քիչ մը ջա

նանք. վասն զի շատ ալ օգտակար և
պիտանի է այս քննութիւնս։
« փոփոխութիւնն, ըսած է հեղինակ
» մը, տիեզերաց մեծ տիրապետողն է,
» գործաւար ունենալով զժամանակ,
» որ ամեն բան իր իշխանութեան տակ
» կը ձգէ »։ Չկայ բան մը՝ որուն վրա
յէն ժամանակ անցնի և ամենեին նոյն
պէս թողու. — ես և դու՝ անցեալ տա-
րուան եսն և դուն ե՛նք, բայց ոչ բոլո-
րովին նոյն և նման. այսպէս ալ երկիր,
երկինք, բոլոր տիեզերք. համաշխարհա-
կան տիրապետն կամ օրէնքն, Յեղու-
փոխոքիւնն, ամեն բան կը շարժէ, կը
քշէ կը տանի 'ի ծանօթ կամ յանձա-
նօթ վախճան մը. նաև անսահմանու-
թեան կլոր միջոցն՝ որչափ ալ կակուղ
և անմարմին ըլլայ, զեռ կը մաշեցընէ,
կ'այլափոխէ զամեն նիւթ՝ և նիւթա-
խառն արարած։ Շնչաւորք և գործարա-
նաւորք (մարդ, կենդանիք, բոյսք, բո-
լորովին կերպարանափոխ կ'ըլլան ի-
րենց էութեան դադրելով (մահուամբ),
թանձրագոյն մասերնին ցրուրտելով
կամ խառնուելով ուրիշ նիւթոց
և մարմնոց մէջ. անշունչներն ալ (հանք,
քարինք, և այլն) մաշելով տաշելով,
տեղափոխելով, կերպ կերպ ձև կը մըտ-
նեն, և այլն և այլն։

Ով որ իմաստասիրելու տարիքի մը
հասած է՝ եթէ այս նոր տարւոյս և իր
ծնած տարւոյն աշխարհը քննէ, ան-
հուն և հիանալի յեղափոխութիւն կը
տեսնէ. և նախ իրեն նմանեացը վրայ
նայելով՝ իր ծնած ատեն որչափ որ մար-
դիկ կային երկրիս երեսին վրայ՝ գրե-
թէ անոնցմէ աւելին ալ եկեր և զացե-
րն երկրիս վրայէն՝ մահուամբ. գու-
ցէ այն ատեն եղողներուն մէկ կէսն
ալ անցեր է մահուամբ. մնացեալքն
ալ 'ի հարկէ մեծապէս փոխուեր են.
մանրիկ տղայքն կտրիճ մարդիկ եղե-
րն. կտրիճք՝ ալտոր ծերեր. աղկլունք՝
մայր են եղեր, մատաղամայրք՝ պա-
ռուած մամբ։ Եւ եթէ բնութիւնն կամ
տէրն բնութեան շնորհէ քեզի՝ ինչպէս
ոմանց՝ երկայն տարիք կամ խոր ը-
սուած ծերութիւն մը, երկու իրեք ան-

գամ կենացդ առջև ուրիշ մարդկային
կենանք պիտի փոխուին, այսինքն երկու
երեք ազգ մարդկան պիտի անցնին, մէկ
երկու հազար միլիոնէն աւելի մարդ
պիտի ծնանի և մեռնի 80ամեայ դիւ-
րանցիկ կենաց մ'ատեն... Ի՛նչ ահեղ
անցք և կորուստ մարդկային կենաց։
Հապա թէ հետոյ յիշենք անբան
կենդանեաց անթիւ ցեղից մահուամբ
յեղափոխութիւնն, ի՛նչ միլիոն միլիո-
նից պէտք է հաշուել։ Իսկ եթէ ան-
շունչ գործիաւորաց (բուսոց) կենանքերն
ալ, այսինքն բուսնիլ ու ցաւքիլն ալ
ուզենք աւելցընել, չենք կրնար թուի
տակ առնուլ. միայն մէկ օրուան մը մէջ
ծնող կամ բուսնող և մեռնող ու էու-
թենէ դադրող արարածոց թիւն՝ ան-
բաւ միլիոններ կ'ըլլան. ուր թողունք
երկարակեաց մարդու մը ատեն եկող
զացողներն. ուր թողունք քանի մը
դար, քանի մը հազար տարւոյ մէջ,
կամ մեր պատմական ժամանակի ըս-
կըզքնէ վեր եղածներն։

Մակայն թերևս այնչափ զարմանալի
կամ ափշելի չէ այս կենաց անընդհատ
և անդադար հատնումը ու նորէնոր
բղխումը, որչափ այն ամեն մէկ ան-
հատին վրայ հանդիպած յեղափոխու-
թիւնն իրեն կենաց ամեն վայրկենից
մէջ, թէ մարդու, թէ կենդանւոյ,
թէ բուսոց և ամեն նիւթոց։ — «Օր ա-
» Լուր բղխէ զբան, և գիշեր գիշերի
» ցուցանէ զդիտութիւն » , վկայեց մեծ
հոգեւտեան Դաւիթ. ապա 70 կամ 80
տարուան կենաց ամեն մէկ օրն ալ իր
բանը, իր դիտութիւնը, իր փոփոխու-
թիւնը, իր նորութիւնն ունենալով, ա-
նոնց ամենը մէկտեղ ի՛նչ բազմաթիւ և
բազմադէմ փոփոխութիւններ կը գու-
մարեն։ ... Եւ եթէ ոմանց կենանք առ-
օրեայ են, (եթէ մարդկան թէ անբանից
և թէ անշնչոց) բայց նահապետք մեր
ապրած են 900 տարի. կը գտուին միշտ
100ամեայ ծերք. փիղք և բաղէք կ'ապ-
րին իբր 200 տարի. կրիայք 300 տա-
րի. կետք Ովկիանու թերևս 1000 տա-
րի. մայրիք Լիբանանու 2000 տարի։
Օր մը չնչին սերմ մը, հատ մը կամ

կուտ մը՝ այսօր մինակ անտառանման ծառ մ'եղեր է՝ արմատն երկրի տակ 'ի խոր և 'ի լայն տարածած, ճիւղերն օդոյ մէջ, որոնց տակ ամբողջ հօտ մը, դունդ մը զօրաց կրնան շուք դառնել և այն կուտին ճգրուելուն օրուան և այսօրուան հսկայ ծառիս միջոյն՝ 2-3000 տարի անցեր է. քանի՜ քանի աղդ մարդկան եկեր անցեր են երկրի վրայ. մը՝ չափ տէրութիւնք և թաղաւորութիւնք սկսեր, և երկայն դարեր տեւեր, վերջապէս հինցեր, անցեր են, և դեռ այն պղտի կուտէն ելած ծառն՝ կեցեր է դալար. հազարաւոր միլիոնք մարդկան ապրեր, գործեր, մեռեր են իր առջև. ինքն դեռ իր առաջին գարնան պէս կը ծաղկի կը կանաչնայ. — սակայն ամեն մէկ տարի որ տերեւները կը փոխէ կամ կը նորոգէ՝ իրեն վրայ ալ նոր խաւ մը կամ շապիկ մը կ'աւելցընէ, և նորոգուելու ատենը կը հնանայ. անտարակոյս վկայ ժամանակին և անոր անդադար յեղափոխութեանցը . . . :

Հոս մարդուս մեծամտութիւնն կը խոնարհի, կը նուաստանայ, կ'ամաչէ հին կոճեղ կամ արմատի մը դիմաց, որ իր պապանց պապերուն ատեն ալ նոյն պէս ծեր և հին ծառ մ'էր. հիմայ ալ անոնց յետին թոռան առջև նոյնպէս կայտառ և դալար կը կանգնի, նոյն շուքը, փայտը, պտուղը տալով . . . Բայց եթէ բոյս և եթէ կենդանի երկարա-կեաց՝ առանց բազմադիմի յեղափոխութեանց չի կրնար մնալ, չմեռնելու համար՝ պէտք է կեալ (ապրիլ). կեանքն ալ անշարժ չըլլար. ուրեմն ամեն կեանք շարժման մէջ է. շարժումն ալ յարատեւ յեղափոխութիւն մ'է. Այս կենսական շարժմանց մէջ՝ գիտնք որ ամենէն կարեւոր և գլխաւորն է սննդաւորն, առիթ և պահող կենաց. ամեն կենդանի թէ շնչաւոր թէ բուսական՝ մէկ մէկ կերպ սնունդ և կեանք ունին, բայց քանի մը ընդհանուր օրինք ալ կը նմանին իրարու. ամենքն ալ համանիւթ կամ տարասեռ տարեբններով կը սնանին, և սովորաբար բուսեղէններն են թէ կենդանեաց և թէ նոյն իսկ բուսոց

սնունդքն. կենդանեաց ամբողջ իսկ կերակուր ըլլալով, իսկ բուսոց՝ իրենց փրտած մասերովը, որ հողոյ և ջրոյ ձեռքով նոր բուսոց մարմին կը դառնան, ինչպէս նաև կենդանեաց: Անանկ որ այս ձեռքս ալ որ հիմայ սա տողերը կը գրէ, և այս թուղթս՝ որոյ վրայ կը գրուի, և այդ կարդացողիդ աչքերն՝ մեծաւ մասամբ յիշեալ բուսական մասերէն ձևացած են, և անոնց հետ ուրիշ կենդանական, քիչ մ'ալ անգործիական արարածոց տարեբններէ: Այո՛ ա, սոնցմէ զանգուած, ձևացած, կերպարանած ենք մենք և մեր նմանքն՝ հանդերձ իրենց ամեն գեղեցկութեամբն և փափկութեամբն. և ինչ փայլ որ կուտան մարմնոց՝ գովասանք, սիրահարք, կամ ինքն իսկ ճշմարիտն բնութիւն այն ամենն ալ անարգ և չնչին (երբեմն և գարշելի) նիւթերէ առնուած են, և դարձեալ 'ի նոյնս պիտի դառնան: Չափաւոր տարիք մ'ունեցողն արդէն առանց իմանալու քանի մ'անգամ այն նիւթերով փոփոխած է գրեթէ բոլոր մարմնոյն զանգուածը, հազիւ քանի մ'ոսկրային մասունք նոյն պահելով: Շատ չհպարտանալք վրանիս, կամ զարմանալան բան մը չկարծենք զանգուածնիս . . . Բայց արժան է որ զարմանալք անոր կազմութեան կերպին վրայ. այն՝ որ նման է հեղեղատաց, ջրվիժից և գետոց, որոյ վրայ երբ այլ նայիս՝ միշտ նոյն և նման կ'երևան, բայց և ոչ օր մը, ժամ մը, և ոչ վայրկեան մը նոյն են. դիտած կէտիդ միայն դատարկ տեղը նոյն է, այլ տեսած ջուրդ սահեցաւ անցաւ, և տեղը անդադար ուրիշ նոր ջուր կու գայ. և ինչպէս այս վայրկեանիս մէջ, ասանկ այլ 'ի սկզբանէ հետէ կ'ըլլար: Այս օրէնքով (թէ և քիչ մը ծանր և դանդաղ կերպով) կ'ըլլայ մարմնոց փոփոխութիւնն 'ի կենդանիս և 'ի բուսականս, թէ և այս ծանրութիւնն կամ դանդաղութիւնն այլ մեր տկար տեսութենէն կամ ըմբռնուելէն է. հեղեղատին սահիլ անցնիլը և ջրերուն միշտ նման բայց նոյն չըլլալը՝ դիւրաւ կ'իմանալք մենք՝ դրսէն դիտելով. բայց

եթէ կարելի ըլլար մեզի մեր էութե-
նէն դուրս հանել աչք մը և դիտել ըզ-
մեզ, շուտով կը տեսնէինք մեր հեղե-
ղատի պէս դիւրանցուկ կենաց և էութեան վրայ եղած մշտաշարժ յեղափո-
խութիւններն ալ... Սակայն մենք բա-
նաւոր հեղեղակք՝ կրնանք նաև առանց
բողոքովին ինքնիրեննէս դուրս ելլելու՝
իմանալ և տեսնել մեր մէջ յեղափո-
խութիւնները, գունէ տարի տարուան
վրայ, կամ քանի մը տարիներէ ետև։
— Ո՛ր է, ով պատանեակ, այն թարմ
և կակղիկ կերպարանքդ և աղուական
ծիծաղդ՝ զոր դեռ քու երախայ եղ-
բարոց վրայ կը տեսնես։ — Ո՛ր է, ով
երիտասարդ, քու մանկական աղարծի
դէմքդ, և մանաւանդ աղայական պզտի
զբօսանքը և նիւթօք՝ մեծամեծ գուար-
ճութիւններդ։ — Ո՛ր է, ով մարդ կա-
տարեալ հասակի, քու երիտասարդա-
կան երազներդ. ո՛ր են այն վառվռուն
գոյները՝ որովք զաշխարհ ցանցելով
կ'ուզէիր որսալ գեղեցիկը, տիրել տկա-
րին, և երկրիս վրայ յիշատակ մը թո-
ղուլ։ — Իսկ դու, ով ծեր, կրնաս ան-
ցեալ հասակիդ թողած սահուն յեղա-
փոխութիւն տեսնել 'ի հայելին, ներ-
քինն ալ կրնաս փնտռել խղճիդ և երկար
մտածութեանցդ մէջ, որոց չտար կար-
ծեմ անկատար անցան, և շատն ալ սնո-
տի էին։ — Եթէ քիչ մ'ալ առաջ երթանք,
դիմացնիս ի՞նչ կ'ելլէ... կենաց ճամ-
բանիս կը հատնի, անել և անդարձ փոս
մը կը բացուի, ու հարկ է ընկնիլ ծած-
կուիլ. — մեր երկրաւոր էութեան մե-
ծագոյն յեղափոխութիւնն պիտի ըլլայ
անոր լինալուն ատեն. և թէպէտ յի-
շատակն ահաւոր և տխրեցուցիչ է, բայց
գործը ստոյգ է, ինքն ալ ամենաստոյգ
է. մահն. մեծ, զօրաւոր և անփախչելի
յեղափոխիչ մարդկութեան։ Սակայն
փուռ տեղ և անիմաստաբար չվախենք
չդարչինք. — մահն չէ թէ անշունչ դիակ
նացեալ մարմնոյն կերպարանքն, կամ
անոր հոգու տակ առած պժգալի փո-
փոխութիւն և քայքայումն է. ասոնք,
և հիւանդութեամբ ու վիրքը եղած այլ-
այլութիւնքն՝ ուրիշ նիւթական տարե-

րաց օրէնքն են. մահն՝ անոնց հետ բան
չունի. մահն՝ ճարպիկ ձեռք մ'է, եր-
բեմն հրեշտակի լուսածղի տեւքով, եր-
բեմն դժոխադէմ գողի մը, որ երկրա-
ւոր կեանքը կը դադրեցնէ. ամենաշուտ
րոպէի մէջ զհոգին կը զատէ կը հանէ
'ի մարմնոյն. և ահա այս է իր գործն,
այսչափ է ինքն իսկ։ — Արդարև երկրա-
ւոր մարդուս մեծագոյն յեղափոխու-
թիւնն է այն, և կենացը վերջին հան-
դէսն։

Սակայն ի՞նչ է այդ կարճիկ կեանքն՝
մարդուս անվախճան էութեանը դի-
մաց։ — Իր թողած, լուծած, ցրուած,
մեռած մարմինը՝ դեռ հազարներով և
գուցէ բիւրաւոր տարիներ ալ պիտի
թափառի ուրիշ տարերայ հետ, որոնց
մէ երբեմն ելեր ձևացեր էր։ Բայց իր
էական մասն, բուն ինքն, այս կամ այն
մարդն, որ ոչ կը բաժնուի, ոչ կը լու-
ծուի, ամեն մէկ անհատն, միով բա-
նիւ հոգին, կը մնայ և միշտ պիտի մնայ.
Իր անցեալ երկրաւոր կեանքն՝ և ոչ
շուքի մը չափ կ'արժէ անկէ ետև իր նոր
և ճշմարիտ կենաց առջև, որ չերևի ա-
չաց, և ոչ մտաց բացայայտ կ'իմացուի,
բայց եթէ հաւատով և սիրով հաստա-
տապէս բռնենք քանի մը լուսաւոր գա-
մեր, զոր ճշմարտութիւնն սուրբ կրօ-
նից ձեռքով գամեր է անշարժապէս
մեր խղճին և սրտին մէջ. և հասարա-
կաց ամենայն դարու և տեղեաց վկայ-
ութիւնն ալ միշտ հաստատեր է և պի-
տի հաստատէ։ — Եթէ փոփոխուելով
ալ չի փճանար մարմինն, հապա ո՞ր-
չափ աւելի հոգին՝ որ մարմնոյ կեանքն
էր, և աննիւթ է, որով և անապական
պիտի մնայ...

Սակայն եթէ աննիւթ ըլլալով՝ նիւ-
թական օրինք չպալայիր հոգին, միթէ
աննիւթից ալ աննիւթական օրէնքներ
չկան՝ որովք և յետ մահուն կարենան
յեղափոխութիւններ ունենալ։ — Ահա
ասոր կը վկայեն հաւատք դարուց և ազ-
գաց, և յայտնութիւն սուրբ կրօնից. և
նոյն ինքն իւրաքանչիւր անձին խղճն՝
'ի գործել չար կամ բարի, կամ 'ի բաղ-
ձալն երկրէս վեր և դուրս բաներ։ —

Այո՛, հողինիս ալ պիտի ունենայ յեղափոխութիւն, որ պիտի սկսի 'ի մահու մարմնոյն, և մեծ յեղափոխութիւն պիտի ունենայ, գուցէ և անդադար յեղափոխութիւն մը՝ յառաջելով յանժայր, յանվախճան լրութիւն մը, յանմահութեան անդ. ինչպէս հոս երկրիս վրայ ապրելով կը դիմէր կարճ և շուտապէր իսլամական մը, որ մահուամբ կը դադրէր:

Հոս ոչ փիլիսոփայից և ոչ աստուածաբանից հետ կ'ուզեմ քննել մեր 'ի հանդերձեալն յեղափոխութիւնները. բայց որովհետեւ այս և հոս է մեր ճշմարիտ և էական յեղափոխութիւնն, ինչպէս կը ցուցնեն թէ աստուածաբանը և թէ փիլիսոփայը, անկարելի է զանց ընել և չյիշել, որ եթէ մեր կենաց վախճանն՝ հանդերձեալ և անվախճան կենաց մը համար է, և եթէ կրօնը կը հաւատտէ՝ որ այն հանդերձեալ անվերջ կեանքն երկու տեսակ է, ինչպէս այս տեղի կեանքս ալ, բարի և չար, և թէ հարկաւ երկուքն ալ տարբեր յեղափոխութիւններ պիտի ունենան, ուրեմն արժան է որ մարդ այս երկրաւոր և կարճ կենաց մէջ՝ իր մեծ և բուն կենաց բաղդը շտկէ այնպիսի ապահովութեամբ՝ զոր միայն ճշմարիտ կրօնքն կրնան տալ: Եւ ահա ամեն խելացի և լաւ մարդ ալ այսպէս ըրած է, կ'ընէ, և պէտք է որ ընէ, երբոր իրեն ալ կարգը դայ կարճ կենաց մը մէջ յեղափոխութիւններ ընելու կամ կրելու այս երկրիս վրայ. — որուն դառնանք նորէն նայելու և քիչ մ'ալ վարմանալու իր բնական յեղափոխութեանցը վրայ:

Քաջ բնագէտ և բարոյազէտ իմաստունն (Սորոմոն) վկայեց երբեմն թէ « Ազգ երթայ և աղգ գայ, և երկիրս » յաւիտեան կայ: Եւ յիրաւի նայելով մարդկան ցեղին անդադար ծնանելով և մեռնելով անցնիլը, և նոյն իսկ ամբողջ ժողովրդոց կամ ազգաց երեսալը երկրիս մէկ կողմը, և յետոյ՝ երբեմն բոլորովին ծածկիլ ու անհետանալը, ամենուն անտարակոյս կ'երևի այս խօսքիս ճշմարտութիւնը. և ըստ

այսմ կ'ըսուի երկրիս յաշիտեան մնալը: Բայց նոյնպէս ալ անտարակոյս է թէ երկիրս որչափ ալ մնացեր է կամ պիտի մնայ՝ ոչ երբէք նոյն և նման պիտի մնայ, այլ իր սնուցած կամ հանած արարածոց պէս ինքն ալ միշտ 'ի յեղափոխութեան է. մանաւանդ թէ ինքն որ կ'ըսուի մայր ամենայն կենդանեաց և բուսոց, իր երկարժամանակեան կուսութեան ատենն անգամ փոփոխական ըլլալով՝ իր զաւակներն ալ նոյնպէս յեղափոխիկ ծնաւ, ըրաւ և կ'ընէ: Երկրաբանը կը տեսնեն և կը ցուցնեն իր երեսաց վրայ բիւրամեայ պառաւուրեան կոնճամուք, այլալուծիւն, մեծամեծ և ուժգին յեղափոխութիւններ. որոնցմէ աւելին ալ կը գուշակեն անտարակուսաբար իր ծոցին, իր ընդերաց, իր խորոց և փորոց մէջ ըլլալ և ըլլալ անդադար. — և եթէ ստոյգ է՝ որ իր կեդրոնը, այսինքն քանի մը մղոն իր երեսէն վար կամ 'ի խոր իջնելով՝ անկէ անդին եղած նիւթերը բոլոր հալած կամ կրակ կտրած են, նոյնպէս ալ ըստոյգ է որ այն ներքին հնոցը՝ ստորերկրեայ կրակը՝ մեծագոյն պատճառ մ'է իր ներքին և արտաքին յեղափոխութեանց և այլակերպութեանց, որք ատենօք շատ աւելի մեծապէս և սաստկապէս եղած են, հիմայ ալ դեռ անպակաս կ'երևին. մանաւանդ եթէ երկրաբանից աչքը՝ տարիներու տեղ դարեր համբնէր. — վասն զի անանկ մեծ և երկարակեաց մօր մը (երկրի) տարին ներն ալ պէտք է որ մեր դարերէն երկայն ըլլան: Շատ զգալի կ'ընեն այս փոփոխութիւնները հիմայ՝ երկրաշարժը, որք գրեթէ ամեն տարի կը հանդիպին երկրիս մէկ կողմը, և հրաբուլիք՝ որ անոնց գլխաւոր պատճառն են, (թէ և ասոնք միայն որոշեալ տեղուանք կ'երևին հիմայ). — այս ետքի տարիներուս մէջ Նաբոլիի աշխարհածանօթ վեսուվերին սովորականէն աւելի ծխել, եռալ և պոռթկալը՝ գրեթէ աչքերնուս դիմաց է, և անոր բաժակէն վիժած լաւան ու խանձերը դեռ իրենց տալու փոփոխութեան ճամբուն մէջն են, դեռ

վազուածքնին տաք է ու չեն յօգնած դադրած . միայն այս մէկ հրաբուխ լեւրին ծոցէն փխխած մութիւն՝ հաշուած է որ բաւական էր բոլոր ցամաք երկրիս երեսը ծածկելու . և քանի մը անգամ ալ ծածկելու : Մեզի համար՝ յիշելի է մեր ծեր Արարատեան Մասիսը, որուն հին հրաբուխ մ'ըլլալն շատոնց ծանօթ էր . գիտէինք և կը տեսնէինք անոր կրունակը անուանի հազարամեայ վանք մը, Ս . Յակոբ, և քիչ մը վար աւելի հին գեղ մը, Ակոռի . և ահա ասկէ միայն 25 տարի առաջ՝ մեր Հայոց ծեր մայրն չգիտեմ ինչ ծնանել ուզելով՝ հնցած սեցած կողերէն խառնափնդոր տղմասիկ նիւթերով և ծուխերով՝ քարեր ժայռեր պոռթկալով՝ ահագին որոտ մամբ և մեծ ժափով, իր դագաթէն ալ մեծ կտոր մը փրցընելով՝ վար գլորեց, յիշեալ վանքն ալ գեղն ալ, բոլոր անոնց միաբանօք և բնակչօք, և իր ստորոտն եղող հովիւներով և հօտերով՝ ջախջախեց ջարդեց ծածկեց, քանի մը հազար հոգի, (բաց յանասնոց) մէկ վայրկենի մէջ սպաննելով . և մեծ փոփոխութեան նշաններ թողլով՝ թէ իր վրայ և թէ ինչուան օրով ճամբայ հեռու չէն և անչէն տեղերու մէջ . շատ ջրերու ընթացք փոխուեցան, կամ ծածկուեցան կամ նոր յայտնեցան . տեղ տեղ լճեր ձևացան, տեղ տեղ փոսեր բացուեցան . հազարաւոր տուններ կործանեցան հեռաւոր քաղաքաց և գեղերու մէջ : Եւ դեռ այդ սասանութիւնն Մասեաց կամ Արարատայ՝ շատ մեծ խաղ մը չէր երկրիս . և ոչ անկէ ետքը եղող, և մեզի աւելի մօտերը, ինչպէս Պրուսային, Էրզրումին, և այլն . և որոց մէջ շատ աւելի սաստիկ և մեծապէս յեղափոխիչներ տեսած է մեր հայրենի աշխարհն իր զանազան կողմերը, մանաւանդ յԱյրարատ, 'ի Դավրէժ, 'ի Վան, 'ի Գանձակ, յերզնկա, և այլն . միայն այս ետքի յիշած քաղաքս՝ տասն անգամէն աւելի կործանած է, և երբեմն մեծաւ մասամբ . Սակայն ինչ են այդ ամեն ժափ և փրածք Հայաստանի՝ երկրիս բոլոր կողմանց առջև, մանա-

ւանդ այն կողմանց՝ ուր հրաբուխք աւելի շատ են, կամ դեռ կենդանի ու վառուն են : Հիմկու հիմայ երկրիս վրայ 300ի չափ քիչ շատ կենդանի հրաբուխ կը ճանչցուի, իսկ մարած կամ մարմնածներու թիւն հազարներ կ'անցնի . հարիւրով կրնամք համրել միայն մեր աշխարհին մէջ : Մօտեցընենք մըտօք այս ամենուն մէկմէկ ելեկտրական մանաւանդ թէ ստորերկրեայ պատրոյդ՝ և վառեք, (և ենթադրութիւն չկարծենք, վասն զի օր մը ամենն ալ վառած էին, և կրակ, մոխիր, լաւա, տիղմ, քար, և այլ պէսպէս նիւթեր կը ցատքեցընէին) և տեսնենք, չէ անոնց ահեղ և զարմանալի տեսարանը, հապա ընելու այլայլութիւննին երկրիս շէն և անշէն մասանց վրայ . — և ահա կարծածնէս աւելին ըրած են անոնք, և դեռ պիտի ընեն : — Անոնցմով, և անոնցմէ աւելի ներքին կրակով և ուժովը՝ երկիրս այն կերպարանքն առեր է՝ ինչ որ հիմայ աշխարհացուցից վրայ կը տեսնենք . — անով ձևացեր են ծովք և ցամաքք . անով ցամաքին եղերքն առեր են այն սուր ու բութ անկիւնները, այն ցուկեալ ձևերը . անով բացուեր են վոսպորոնք և ձիւրալաղաք . որոց երկու կողմերուն ներս ու դուրս ելած մտած մասերը դիտելով՝ կրնաս աչօք բացօք տեսնել թէ ինչպէս երկու շրթանց պէս զիրար համբուրելու յարմարած են, ինչպէս ատենօք յիրար կպած են եղեր, և ինչպէս ուժգին ցնցում մը՝ ճրդքեր պատուեր է միակերպ երկիրը, հեռացուցեր, երկու պարիսպ դարձուցեր է, և ժիր ու պատրաստ ծովն՝ մէկէն մէջ վաղելով՝ ինքն եղեր է նեղուց մը, զանոնք բեր է երկու արիւնք . որով հոս Ասիա Եւրոպիայէն կը զատուի, հոն Եւրոպէ յԱֆրիկիոյ . ուրիշ կողմեր ալ ուրիշ մեծ և փոքր աշխարհք, ինչպէս Գաղղիա յԱնգղիոյ, Սիկիլիա յԻտալիոյ, և այլն :

Հապա այն մեծ կամ փոքր ծովածոցք և գոգք, որ ցամաք երկիրներու մէջ կիսակտր կամ մահկաձև տարաւած, շահաստան քաղաքաց գեղե-

յիկ նաւահանգիստներ կու տան, կամ ամուր և անառիկ բերդեր. անոնք ինչպէս ձեացեր են. — յայտնի է որ ոմանք երկար դարերով ծովուն ծփան. քէն ծեծուելով (կամ ինչպէս կ'ըսուի՝ կերուելով) մաշեր խորացեր են, և կամ աւելի ստուգապէս՝ սաստիկ ցընց. մամբ մը բացուեր են, շատ հեղ ցա. մաքի մաս մը կլլելով և ընկըղմելով, և երբեմն, ափսոս, անոր հետ՝ քաղաքներ և գեղեր հանդերձ բերաւոր բնակչոք: Հոլանտա դացողը 'ի հարկէ չկրնար չգարմանալ անոր մայրա. քաղաքին (Ամստերդամի) վրայ. քաղաք մը՝ զոր մարդկային ճարտարութեան մեծագոյն ճղանց մէկն բռներ է և կը բռնէ ծովուն անդադար բռնութեանց և կռուոց դէմ: Կվայրկենէ վայրկեան կլուելու կէտը՝ աշխարհիս ամենէն կենդանի վաճառականութեան կեդրոնից մէկը կ'ընէ: Ամստերդամը տեսնելէն ետեւ կը հրաւիրեմ տեսլասէրը քիչ մ'ալ առաջ երթալ դէպ յարեւմուտք, տեսնել այն մեծաբոլոր գոգեր և ծոցերը, ուր ընդարձակ և բազմա. մարդ երկիր մը կար (Տորդ). յամին 1446 պատուեցաւ, ընկղմեցաւ, ծածկեցաւ 100,000 հոգւով և անբաւ շէնքերով, և այսօր հոն տեսածդ միայն այլք, միայն ծովն է: Անկէ նոր (1556) Զինու մէջ աւելի մեծ և բազմաբնակ գաւառ մը՝ բոլորովին 'ի գետին անցաւ, տեղը լիճ մը ծածկեց: — Յամին 1663 Կանադայի եղերը հարիւրաւոր մորն երկայն ամբողջ լեռանց շարք փլան և ծածկեցան 'ի ծովէ: 1692—3, Սիկկիլիոյ մէջ 54 քաղաք՝ և հազարաւոր գեղեր և 60,000 հոգի կորսուեցան. ուրիշ անգամ մը՝ Ս. Կալիֆոռնիա ըսուած քաղաքն բոլոր բնակչոքը անդնդասողդ եղաւ: Մոլուդեան կղզեաց մէջ մեծ լեռ մը անանկ իջաւ սուգաւ յանդունդս, որ դեռ իր խարսխին ձևը կու ցըցընեն զինքը կըլլող ջրերն՝ ըծով մը: Սոգոմ Գոմոր և անոնց ընկեր քաղաքները կլլող լիճն ալ ինչուան այսօր գարմանաց և արհաւրաց տեղ մ'է, այն ինքն է Մեռեալ Տովն, որ ուրիշ ծովերու երեսէն հա.

րիւրաւոր ոտք վար խորացեալ գոգացեալ է հովտին մէջ: — Իսկ ծովուն ընդարձակութեան մէջ շատ անգամ իրեն մեծամեծ կենդանի կետերուն (պալենայից) պէս մեծ և փոքր կղզիք կ'երևան և կը ծածկին. — դեռ երկու երեք տարի առաջ Կասպից ծովուն մէջ պզտի կղզի մը դուրս ելաւ և նաւոդները զարմացուց: Բաց յայլոց՝ (ոմանց գիտնոց կարծիք է թէ) և այն Պղատոնի գերահռչակ Ատլանդեան աշխարհը մեծ կղզի մ'ըլլայ ստորասուգեալ. թէ և ոմանք դեռ երկրիս ծանօթ և անծանօթ կղզեաց կամ Ամերիկայի վրայ կը փընտռեն զանիկա. և մէկն ալ դեռ քանի մ'ամիս առաջ հրատարակեց իր կարծիքը, թէ Ատլանդիա ըսուածն՝ լոկ երկրի մը հայեալաշաղ՝ կամ կրկներկոյթն եղած ըլլայ: — Իսկ ցամաք երկրի վրայ՝ հրաբուխներէն զատ՝ գետոց ըրած և կրած յեղափոխութիւնքն խիստ շատ և զգալի են. հոս վկայ են հին քաղաքներ, որ երբեմն անոնց եղերը նստած և ալիքնին կը խմէին, յետ դարուց ծաւալ մնացին իրենց տեղը, մինչ գետերն երբեմն կամաց կամաց սահեցան հեռացան, իրենց նոր հուն նոր հովիտ բանալով. երբեմն սաստիկ բռնութեամբ լեռներ ալ ճգընելով, ժայռեր ալ գլորելով՝ նոր ճամբաներ բացին. — ծանօթ են մեր աշխարհագրութիւն գիտցողին (թողլով ուրիշները) Երասխ գետոյն յեղափոխութիւնքն, որ քանի մը հին մայրաքաղաքէ հեռանալով և ամբողջ լեռ մը փլցընելով՝ նոր ճամբայ մը բացեր է քարաժայռ ձորի մը մէջ: Ուսկից հաագին և սխրալի վիժանօք ցատքըռտելով և փրփրալով սլաքի պէս սուր կ'անցնի. և առջիկէն տարբեր տեղ մը՝ կը միանայ Կուր գետոյն հետ: ... Շատ տեղ ուր առաջ մեծ գետ մը կ'անցնէր, հիմայ մշակելու դաշտ մ'է: ...

Կը շարունակուի: